

मालिगाउँमा प्राप्त नयाँ अभिलेखको बारेमा विचार विमर्श

—शङ्करमान राजवंशी

हाडिगाउँसंगैको मालिगाउँ भन्ने ठाउँमा रामध्वज खड्काको जग्गामा नयाँ घर बनाउन जग खन्दा पगुरी-धारी पुरुष मूर्ति फेला परेको थियो । वि. सं. २०४६ ज्येष्ठ २ गतेको गोरखापत्रमा पुरातत्व विभागले त्यस मूर्तिको छोटो परिचयका साथ उक्त मूर्तिको पादपीठमा उल्लिखित अभिलेख प्रकाशित गरेको थियो । सो अभिलेख यस प्रकारको थियो—

संवत् १०७ श्रीपरमदेव . . . महाराजेषु जयवर्म

ज्येष्ठ ७ गतेको गोरखापत्रमा इतिहासविद् डा. दिनेशचन्द्र रेग्मीजीले उक्त अभिलेखलाई इ. सं. ४६४ भन्दा पूर्व र समुद्रगुप्तको चौथो शताब्दीको चर्चित अभिलेखभन्दा पछिको भनी विचार व्यक्त गर्नुभएको छ । साथै उक्त अभिलेखमा प्रयुक्त संवत्लाई मानदेव र अंशु-वर्मले प्रयोग गरेको संवत् नभई अन्य संवत् हुन सक्ने विचार पनि दिनुभएको छ ।

लिपि विशेषज्ञ श्री हेमराज शाक्यजीले उक्त अभिलेखलाई दोस्रो शताब्दीको भनी मान्नु हुन्छ । सो अभिलेखलाई उहाँले पढ्नु भएको पाठ ज्येष्ठ १२ गतेको राजमती नेवारी साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । सो यस प्रकार छ—

संवत् १०७ श्रीपरमदेव प्क महाराजस जयवर्म

ज्येष्ठ १२ गतेको गोरखापत्रमा पुरातत्व विभागका लिपि विशेषज्ञ श्री श्यामसुन्दर राजवंशीजीले उक्त अभिलेखलाई दिनुभएको विचार यस्तो छ ।

अभिलेखमा उत्कीर्ण लिपि लगभग आकृतिमा गुप्त लिपिको जस्तो देखिए तापनि ज्यादा जसो लिपिको अक्षर नेपालको प्राचीन लिच्छवि लिपिसंगै बढी मेल खाएको कुरा लिपिको तुलनात्मक अध्ययनबाट बुझिन्छ । अभिलेखको पंक्तिमा पाइने 'य' अक्षर बाहेक अरू अक्षर गुप्त लिपिसंग ठ्याक्कै मिलेको देखिन्छ । यद्यपि नेपालमा पाइएका मानदेवकालीन लिपिमा पनि सोही प्रकारको 'य' अक्षर प्रयोग भएको पाइन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने यो अभिलेख पंक्तिमा प्रयुक्त लिपि मानदेवकालीन लिपिको पूर्वरूप हुन् भन्नुमा शायद दुइमत नहोला । त्यही लिपि मानदेवकालीनमा आएर अझै परिष्कृत भएको कुरा लिपिको तुलनात्मक अध्ययनबाट बुझिन्छ । साथै अभिलेखमा प्रयुक्त संवत् पनि मानदेवले व्यवहार गरेको संवत् नै हुनुमा बढी संभावना छ । तदनुसार उक्त अभिलेख मानदेवभन्दा २७४ वर्ष अघिको राजा जयवर्माको समकाल हुनगएको कुरा कर्क पेट्रिकको वंशावली र सर्वप्राचीन वंशावली कहलिएको गोपाल वंशावलीबाट पनि पुष्टि हुन आउँछ ।

मूर्तिको पादपीठमा उत्कीर्ण अभिलेखको लिपिलाई अझै गम्भीर तवरले अध्ययन गर्दै जाँदा उपर्युक्त अभिलेखको पंक्तिमा अक्षरहरू केही फरक देखापरेको छ जुन यस प्रकारको छ—

संवत् १०७ श्री पञ्चदेवप्क महाराजस्य जयवर्मन यसको भावार्थमा संवत् १०७ श्री पञ्चदेव (पाँच देवमा) चौथो महाराज जयवर्मा हो भन्ने अर्थ लगाउन सकिन्छ । यो भयो श्यामसुन्दर राजवंशीजीको विचार ।

फेरि ज्येष्ठ १७ गतेको गोरखापत्रमा डा. दिनेश-चन्द्र रेग्मीजीले अभिलेखको पहिलेकै पाठ र मूर्तिको फोटो सहित दिई समुद्रगुप्तको अभिलेखसंग तुलना गरी समुद्रगुप्तको अभिलेख र मानदेवको अभिलेखको बीचको भनी सिद्ध गर्ने विशेष जोड गर्नुभएको छ। अभिलेखमा प्रयुक्त प्क अक्षरलाई ङ्क भनी देवाङ्क पाठ पढ्नु भयो। यो बिलकूल गलत भएको छ। प्क अक्षरले ४ लाई बुझाउँछ। यो कुरा नेपाली लिपि विकास हेरे थाहा हुन्छ।

ज्येष्ठ ३१ गतेको गोरखापत्रमा श्री काशीनाथ तमोटजीले जयवर्मा दोस्रो शताब्दीको हुन सक्ने एक आधार भनी अभिलेखको पहिलेकै पाठको फोटो दिई यस जयवर्मालाई जयदेव हुन् भनी सिद्ध गर्ने कोशिश गर्नुभएको छ। यो उहाँको विचार पनि गलत हो। किनभने जयवर्मा देववंशी नै होइन। त्यसकारण उहाँको तुलना हाँस र कुबुरा एउटै हो भने जस्तो भयो।

श्री श्यामसुन्दरजीले दिनुभएको पाठमा मैले भरपर्दो मानेको छु। उहाँले अभिलेखको छापा नै ल्याई मलाई देखाउनु भएको थियो। उहाँले छापेर देखाउन ल्याउनु भएको अक्षरमा पञ्चदेव नै देखिन्थ्यो। अर्थ गराइचाहिँ उहाँको पनि गलत छ। जयवर्मा वर्माकुलका आभीर वंशी हुन्, लिच्छवि कुलका देववंशी होइनन्।

पूर्व लिच्छविकालको संवत्लाई शक संवत् भन्ने इतिहासकारहरूको धारणा छ। शायद यसको आधार नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले निकालेको लिच्छवि संवत्को निर्णय भन्ने पुस्तकमा अंशुवर्मादेवले व्यवहार गरेको संवत्लाई सुमति तन्त्रमा वर्णित शक ४६८ बाट उठेको मानदेव संवत् भनेको र तदनुसार पूर्व लिच्छविकालको संवत्लाई शक संवत् भन्ने गरेको होला। तर त्यो निर्णय जरा कुहिएर ढलिसकेको छ। यो कुरा मेरो लिच्छवि संवत्को परिचर्चा र लिच्छवि संवत्को विवादान्त भन्ने पुस्तक हेरे थाहा हुन्छ। नहेरेको भए कुहिएको ठाउँ म देखाइदिन्छु हेनुस्।

सुमति-त्रयमा जसरी ८०२ मा नेपाल संवत् उठ्छ भनेर दियो त्यस्तै ४६८ मा मानदेव संवत् उठ्छ भनी सो लिच्छवि संवत्को निर्णय भन्ने पुस्तकमा दिइएको छ।

शक संवत्, चैत्रादि र नेपाल संवत् कार्तिकादि हुनाले नेपाल संवत्बाट शक संवत् ल्याउँदा कार्तिक शुक्ल प्रतिपदादेखि फागुन कृष्ण अमावास्यासम्म नेपाल संवत्मा ८०१ जोड्नु पर्ने र चैत्र शुक्ल प्रतिपदादेखि आश्विन कृष्ण अमावास्यासम्म नेपाल संवत्मा ८०२ जोड्नु पर्छ भन्ने कुरा इतिहासविद् हस्तहरूलाई थाहै होला।

मानदेव संवत् पनि कार्तिकादि हुनाले मानदेव संवत्बाट शक संवत् ल्याउँदा कार्तिक शुक्ल प्रतिपदादेखि फागुन कृष्ण अमावास्यासम्म ४६७ जोड्ने र चैत्र शुक्ल प्रतिपदादेखि आश्विन कृष्ण अमावास्यासम्म ४६८ जोड्ने कुरा सिद्ध छ। तर त्यहाँ चैत्र शुक्ल प्रतिपदादेखि आश्विन कृष्ण अमावास्यासम्म मानदेव संवत्मा ४६६ जोडेर हिसाब गरेको छ। तब अभिलेखको संवत् ३१ शक संवत् ५२६ देखि ५३० आश्विनसम्म रहन्छ भनेको छ। अनि वेङ्कटेश केतकरको सौरार्य ब्राम्हपक्षीय तिथि गणितमा छापिएको अधिमास, क्षयमास सारणीमा शक संवत् ५३० को ज्येष्ठमा अधिमास छ। सो अभिलेखको संवत् ३१ ज्येष्ठमा पर्छ। अभिलेखको संवत् ३१ को ज्येष्ठमा परेको अधिमास धर्मनिर्णय तिथि सार संग्रहको वचन अनुसार पौषमा लिइने भयो।

(लिच्छवि संवत्को निर्णय ६-१० पृष्ठ)

यहाँ कसरी गल्ती गरेको छ भन्ने कुरा अब बुझ्नु हुन्छ कि। यति पनि बुझ्नु हुन्न भने तपाईं इतिहासकार बन्न योग्य भएको छैन।

पूर्व लिच्छविकालको संवत् शक संवत् होइन भन्न कुरा संवत् ४२७को कार्तिकको चांगुको निरपेक्षको अभिलेख र संवत् ४२७ कै आषाढको पशुपति सूर्यघाटको विजयवतीको अभिलेख प्राप्त छन्। संवत् ४२७ कार्तिकको अभिलेखमा राजा मानदेवलाई जीवित रूपमा वर्णन

गरेको र संवत् ४२७ कै आषाढको अभिलेखमा राजा मानदेवलाई अभूतपूर्व रूपमा वर्णन गरेको छ। चैत्रादि शक संवत् अनुसार आषाढमा भूतपूर्व भइसकेका मानदेव कार्तिकमा फेरि जीवित कसरी हुन्छ? त्यसकारण शक संवत् होइन शक पूर्व २२ मा चलेको लिच्छवि संवत् भन्ने कुरा मेरो लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष भन्ने पुस्तकमा निर्णय भइसकेको छ। यो पुस्तक इतिहासकारले साथमा राख्नु जरूरी छ।

तब जयवर्माको अभिलेखको संवत् १०७ लिच्छवि संवत् हो यसमा २२ घटाएपछि शक संवत् हुन्छ भन्ने स्पष्ट छ। यसरी आफूसंग एना छँदाछँदै कुवामा अनुहार हेर्न जानुपर्ने आवश्यक के छ।

जयवर्माको अभिलेखमा उल्लिखित संवत्को लगत्तै पछिको पञ्चदेव प्क यो शब्द मितिको द्योतक हो भन्ने कुरामा शङ्का छैन। अब पञ्चदेव प्कको अर्थ गर्न आफ्नो सांस्कृतिक इतिहासमा डुबेर हेरे थाहा हुन्छ कि अर्काको इतिहासमा डुबेर थाहा हुन्छ त लौ विचार गर्नु स।

हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास भीम रथारोहण हो। ७७ वर्ष ७ महीना ७ दिन पुग्दा भीम रथारोहण गर्ने हाम्रो सांस्कृतिक चलन छ। यसलाई हजार चन्द्र देखेको भन्दछन्। यो इतिहास अहिलेसम्म कायमै छ। शुक्लपक्ष र कृष्णपक्ष गरी एक महीनामा एक चन्द्र मान्ने चलन छ। यसलाई नक्षत्र मानबाट अभिजित समेत गरी २७.६३ नक्षत्रको एक चन्द्र मान्ने चलन छ। यसैलाई देव भन्दछन्। १२ महीना-

को १२ चन्द्रको हिसाबले वर्षमा १२ देव हुन्छन्। ७७ वर्ष ७ महीना ७ दिन हुँदा

$$(७७ \times १२ + ७) ३० + ७ = (९२४ + ७) ३० + ७ \\ = ९३१ \times ३० + ७ \\ = २७९३७ \text{ दिन हुन्छ।}$$

यसलाई नक्षत्र २७.६३ ले भाग गर्दा

$$२७९३७ \div २७.६३$$

यसको अर्को रूप

$$२७९३७$$

----- हुन्छ। यसलाई दशमलव उडाउँदा

$$२७.६३$$

$$२७९३७ \quad १०० \quad २७९३७००$$

$$\text{-----} \times \text{-----} = \text{-----}$$

$$२७.६३ \quad १०० \quad २७६३$$

$$= १००० \text{ चन्द्र हुन्छ।}$$

यस संस्कृति अनुसार पञ्चदेव भनी कार्तिकादि वर्षबाट पाँचौं देव फाल्गुण महीना हुन्छ। तब पञ्चदेव प्कको अर्थ फाल्गुण शुक्ल चौथी भन्ने हुन्छ। तसरी पञ्चदेव प्कले मितिलाई बुझाएको स्पष्ट छ। संवत्को लगत्तै आएको पञ्चदेव प्कको अर्थ मिति भन्ने कुरा सान्दर्भिक पनि छ। पञ्चदेव प्कको अर्थ फाल्गुण कृष्ण चौथी नभएर फाल्गुण शुक्ल चौथी किन भयो त भन्नु होला। सार्धपञ्चदेव प्क भनेको भए फाल्गुण कृष्ण चौथी भन्ने हुन्थ्यो। तर पञ्चदेव प्क मात्र उल्लेख गरेको हुनाले फाल्गुण शुक्ल चौथी भन्ने हुन्छ। कृष्णपक्षलाई सार्ध शब्द प्रयोग गर्छन्। यहाँ सार्ध शब्द प्रयोग नगरेको हुनाले फाल्गुण शुक्ल चौथी भन्ने सिद्ध हुन्छ।